

DE ONBEHEERSBAARHEID VAN HET VERLEDEN

Carlyle als historicus

Annelien De Dijn

1. Het probleem van de romantische historiografie

Wanneer Thomas Carlyle (1795-1881) in 1843 *Past and Present* in Londen publiceert, is hij al een ophefmakend figuur in de Victoriaanse wereld. Twee boeken, *Sartor Resartus* (1834) en *The French Revolution* (1837) hebben al voor beroering gezorgd. Carlyle noemt men, en niet zonder reden, soms een literator, soms een politiek denker, maar hier wil ik aantonen dat hij in de eerste plaats over een historische geest beschikt. In wat volgt neem ik *Past and Present* als uitgangspunt voor de studie van Carlyle's positie in de historiografie. Hoewel velen dit werkje als één van zijn minder ruchtbarende geschriften beschouwen, heeft het toch een niet te onderschatten belang voor een beter begrip van Carlyle als geschiedschrijver. Hierbij aanknopend neem ik mij voor ook de pre-wetenschappelijke, romantische geschiedschrijving, waartoe het werk van Carlyle behoort, opnieuw een volwaardige plaats in het historische canon te geven; een plaats die haar door de groeiende breuk tussen literatuur en geschiedschrijving, al een hele tijd is ontnomen. Wegens het literaire karakter van de romantische historiografie uit de eerste helft van de negentiende eeuw is er namelijk verwarring mogelijk met de historische roman, die in deze periode ook haar grootste bloei beleeft met *bestsellers* zoals Walter Scott, Victor Hugo, Alexandre Dumas, en nog vele mindere goden. Terwijl de romantische literatoren hun inspiratie in toenemende mate uit de geschiedenis putten, laten de historische romanciers zich geleidelijk door de stijl en aspiraties van menig historicus beïnvloeden. Tekenend is de uitspraak van Thomas Macauley dat "ik niet tevreden zal zijn vooraleer ik iets schrijf dat tenminste voor enkele dagen de laatste populaire roman van de salontafels van jonge dames verdringt".¹

De romantische historiografie is daarom een mooi voorbeeld van de problematische relatie tussen literatuur en geschiedschrijving, voortvloeiend uit "het traditionele spanningsveld tussen feitelijkheid en fictionaliteit"², waarop ik in dit artikel enig licht wil werpen. De studie van dit probleem is echter verre van eenvoudig, en vereist in de eerste plaats een klare visie op de aard van de historische kennis. Daarom baken ik eerst het begrip 'geschiedschrijving' beter af, zodat ook de historiografie à la Carlyle er een plaats in kan vinden. Hierbij staat vooral de definitie van Johan Huizinga centraal. Vanuit deze definitie bestudeer ik dan de relatie tussen geschiedschrijving en literatuur, om tenslotte de bereikte inzichten op *Past and Present* toe te passen.

2. Huizinga - Geschiedenis als Kunst of Wetenschap ?

Recente ontwikkelingen in de analytische geschiedfilosofie kondigen eens te meer een 'nieuwe' opvatting van de geschiedkunde aan. Was de geschiedenis sinds de jaren zestig goed op weg tot een echte sociale wetenschap te evolueren, dan wordt het laatste decennium plots weer het verhaal in de geschiedenis centraal gesteld. In het begin van de jaren zeventig roepen D.S. Landes en Ch. Tilly de historici nog op voortaan van sociaal-wetenschappelijke theorieën uit te gaan en de kwantificering op vage intuïties te laten primeren.³ Het narrativisme, met als bekendste vertegenwoordiger Hayden White, ontstaat als reactie op deze 'hard-boiled' geschiedschrijving, die wetten en cijfers boven het verhaal verkiest. White en de narrativisten concentreren zich daarentegen op het retorische aspect van de historiografie. Daarbij gaan ze uit van de gedachte dat "samenhang, oorzakelijkheid en doelgerichtheid producten zijn van het verhalende historische vertoog, in plaats van immanente eigenschappen van de geschiedenis zelf".⁴ Zo drijft het narrativisme een wig tussen verhaal en werkelijkheid, met als gevolg dat White elk verschil in waarheidsgehalte tussen de roman en het historisch werk kan ontkennen. Hierdoor wordt de geschiedschrijving voor enkele vragen gesteld omtrent haar relatie tot de literatuur. Wat is immers nog het verschil tussen een boek over Sherlock Holmes en Karel V, als beide toch geen enkele band met een buiten-tekstuele werkelijkheid hebben?⁵ De geschiedkunde zit vandaag dus geklemd tussen twee polen. Enerzijds leeft nog de structuralistische stroming, die haar wil onderbrengen bij de sociale wetenschappen, en, als we het enigszins karikaturaal voorstellen, gelooft daardoor de geschiedschrijving dezelfde accuratesse te geven als de natuurwetenschappen. Anderzijds zijn er nu ook de narrativisten of post-structuralisten, die aan de geschiedschrijving niet alleen elke wetenschappelijkheid ontkennen, maar ook stellen dat zij eigenlijk geen enkele band met het verleden als zodanig heeft, en louter talige constructie is.

In de loop van dit artikel wil ik komen tot een visie op de geschiedkunde die ook de pre-wetenschappelijke geschiedschrijving kan omvatten, zonder daarbij echter uit te gaan van een naïef realisme, of in een narrativistisch relativisme te vervallen. Ik hoop te kunnen aantonen dat het niet nodig is de geschiedenis bij de sociale wetenschappen onder te brengen om haar van de literatuur te scheiden, en haar zo een eigen plaats te geven als kunde naast, maar niet ondergeschikt aan de wetenschap. De geschiedopvatting van Johan Huizinga is hierbij mijn uitgangspunt. Ook deze Nederlandse historicus worstelt met gelijkaardige vragen, omwille van zijn zeer specifieke opvatting van de geschiedenis als "de meest inexacte van alle wetenschappen".⁶ Na een korte schets van zijn visie op geschiedenis, ga ik na welke gevolgen deze heeft voor de positionering van de historiografie tegenover de literatuur.

In het opstel 'Over een definitie van het begrip geschiedenis' komt Huizinga uit bij de volgende omschrijving: "Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een

cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden".⁷ Hoewel het niet mijn bedoeling is op alle aspecten van deze definitie in te gaan, wil ik vooral de term 'geestelijke vorm' voor de verdere uiteenzetting in het oog houden. Huizinga wil hiermee de geschiedenis bewust ruimer zien dan een wetenschap, om zo ook de pre-wetenschappelijke historiografie erbij te betrekken. De geschiedkunde staat als geestelijke vorm op dezelfde hoogte als de wijsbegeerte, de literatuur, de rechtskunde en de natuurwetenschappen. Net als al deze andere cultuurproducten is zij een kenvorm, een manier om de wereld te verstaan, zoals ook de literatuur een manier is om de werkelijkheid te verstaan. Specifiek aan de geschiedkunde is echter dat ze de wereld wil verstaan in en door het verleden. "De geest wordt geoccupeerd, bezeten door het verleden"⁸, zegt Huizinga. Echter, het begrip 'verleden' stelt ons hier voor nieuwe problemen. Het gaat immers niet om *het* verhaal van *het* verleden, zoals het naïef realisme wil geloven. De geschiedschrijving is nooit meer dan een zekere voorstelling, een *vormgeving* van een zeker verleden, en kan niet pretenderen meer te zijn. Ook in een ander artikel benadrukt Huizinga deze eigen-aardigheid van de historische kennis:

De kennis der historie is steeds louter potentiëel. Niet enkel in de zin, dat niemand de wereldgeschiedenis, of de geschiedenis van een groot rijk in alle weetbare bijzonderheden kent, maar in de veel gewichtiger zin, dat elke geschiedkennis aangaande één en hetzelfde onderwerp, om het even of dat onderwerp Leiden heet of Europa, er in het hoofd van A anders uitziet dan in dat van B, zelfs al hadden beiden al wat leesbaar is gelezen. (C.V., 6)

Huizinga stelt zich dus de vraag of elk historisch vertoog niet eerder constructie dan reconstructie is van het verleden, niet veeleer fictie dan feitelijk verslag. Hij wil dit probleem echter niet oplossen door te verwijzen naar de wetenschappelijkheid van de geschiedbeoefening, zoals de structuralisten bijvoorbeeld later zullen doen (een structuralistische visie op de werkelijkheid zou in deze visie door haar wetenschappelijkheid het probleem van de vormgevende historicus elimineren). Zijn antwoord is daarentegen een soort *geloofsverklaring* in de mogelijkheid van de geschiedkunde. Hij weigert gewoonweg toe te geven aan het historisch scepticisme, want dat zou immers een algemeen filosofisch scepticisme tot gevolg hebben, "waarvoor noch het leven zelf, noch eenige wetenschap, ook niet de meest exacte, veilig zouden blijven".⁹

Hoe kijkt Huizinga nu vanuit deze opvatting van de geschiedkunde tegen de historische roman aan? Hierover heeft hij het uitvoerig in zijn geschiedtheoretisch werk *Cultuurhistorische verkenningen*, want dit probleem ligt hem als uiterst literair begaafd historicus blijkbaar na aan het hart. Ten eerste stelt Huizinga vast dat de geschiedkunde een zeer belangrijke rol speelt in elke maatschappij. De levensvoorwaarde van elke cultuur is immers het "in zekere graad gedrenkt zijn in het verle-

den" (C.V., 36). Deze kennis moet zo zuiver mogelijk onder zoveel mogelijk mensen verspreid worden. Hierbij krijgt de historiografie echter af te rekenen met de concurrentie van de literatuur. "Deze is op zichzelf volstrekt geen deloyale concurrentie. Literatuur is evengoed als wetenschap een kenform van de cultuur, die haar voortbrengt. Haar functie is immers niet, om mooie gedichtjes en verhalen te schrijven, maar om de wereld te doen verstaan" (C.V., 37). Daarvoor maakt de literatuur soms gebruik van het verleden. Het onderscheid tussen literatuur en geschiedschrijving is echter gemakkelijk te maken: alleen de historicus heeft de "allesoverheersende behoefte aan echtheid" (C.V., 37). Maar, soms wordt een hybride product afgeleverd, dat noch zuiver historisch, noch zuiver literair is, hetwelk Huizinga de historische belletrie noemt. In dit genre worden feit en fictie op een zodanige wijze verweven dat het onderscheid bijna niet meer te maken is. Huizinga heeft het duidelijk niet begrepen op deze inbreuk van de literatuur in het veld van de historicus, en wijst de historische belletrie met dezelfde verontwaardiging af als een medicus dat met kwakzalverij zou doen. Op welke grond nu is deze afkeer te verklaren? Zelf beseft Huizinga maar al te goed op losse grond te staan:

De historische belletrist zal tegenwerpen: maar erkent gij geschiedvorsers dan niet zelf het sterk subjectieve element in elke historische kennisvorming: in het stellen van de vraag, in de keuze en de schifting van de stof, in de interpretatie en de combinatie der vastgestelde gegevens? Waarin verschilt dan mijn werk van het uwe, dan alleen in de levendigheid en de vindingrijkheid van de, ook voor u onmisbare, fantazie? (C.V., 46)

Huizinga staat hier dus opnieuw voor de vraag naar de kenbaarheid van het verleden, en dus ook voor de hieruit voortvloeiende vraag naar de mogelijkheid van een objectieve historiografie. Een negatief antwoord op deze vraag zou ons bij het relativistisch narrativisme brengen, dat elk verschil tussen literatuur en historiografie ontkent, en beide als talige constructies bekijkt. Opnieuw is een verklaring van zijn *geloof* in de mogelijkheid van een echt contact met het verleden in de geschiedschrijving echter Huizinga's enige verweer tegen de door hemzelf geformuleerde opwerpingen.

In een kritische bespreking van *Cultuurhistorische verkenningen*, geeft de dichter-criticus Van Eyck toe niet tevreden te zijn met dit antwoord. Huizinga's vasthoudendheid aan de mogelijkheid van de historische waarheid zou vooral te wijten zijn aan angst voor de verbeelding. De grote architect van het *Herfstij der Middeleeuwen* zou op het laatste moment terugkrabbelen voor de fantasie. Nog steeds, dixit Van Eyck, zou deze krampachtige houding veroorzaakt zijn door de kritiek die Huizinga op zijn *magnum opus* te slikken heeft gekregen, dat als onwetenschappelijk en ouderwets literair gericht is bestempeld. In een fase van volle

verwetenschappelijking durft Huizinga in zijn verdediging van het literaire aspect van de geschiedschrijving niet verder gaan.¹⁰

Heeft Van Eyck gelijk met zijn verwijten aan het adres van Huizinga? Durft deze laatste gewoonweg niet de logische consequenties van zijn gedachtegang accepteren? Ik denk het niet. Huizinga's afkeer van de vermenging van feit en fictie in de historische belletrie, zijn weigering de geschiedschrijving als louter hersenspinsels van de historicus te zien, berust op een soort intuïtief respect voor de concreetheid, de tastbaarheid van het voorbije verleden, de werkelijkheid ervan. Ook vandaag nog domineert dit respect voor de waarheid in de historische gilde. Historici zijn er toch altijd als de kippen bij om schrijvers of regisseurs te wijzen op fouten en anachronismen in hun historische romans of kostuumfilms? Ondanks de theoretische beschouwingen van het narrativisme blijven we bovendien rustig voortzoeken naar de historische waarheid of waarheden. Anderzijds lijkt ook het grote publiek gefascineerd te zijn door de 'echtheid' van het verleden. De populariteit van biografieën is genoegzaam bekend, en de slogan 'gebaseerd op waargebeurde feiten' is nog altijd een goede publiekstrekker.

3. De onbeheersbaarheid van het verleden

Vanwaar nu die fascinatie voor de concreetheid van het verleden? Deze vraag zou ik willen beantwoorden met het begrip 'de onbeheersbaarheid van het verleden'.¹¹ Om deze term wat duidelijker te maken, zou ik nog even willen teruggrijpen naar de narrativistische of post-structuralistische theorieën. In haar artikel 'History and Post-Modernism' toont Gabriëlle Spiegel aan dat het post-structuralisme elke tekst, ook de historische, wil herleiden tot een reeks tekens zonder buiten-talige realiteit. Dit noemt zij de '*linguistic turn*' van het post-structuralistische denken. De historicus had altijd geloofd dat zijn labeur uiteindelijk zekere kennis zou opleveren over de verleden werkelijkheid, "een kennis die weliswaar gevormd wordt door de visie en vooronderstellingen van de historicus, maar toch een zekere graad van autonomie behoudt, in die zin dat ze nooit helemaal naar de wil van de historicus geplooid kan worden".¹² Mijn stelling is nu dat het verleden wél die autonomie tegenover de historicus bewaart, omdat het verleden onbeheersbaar is; er is wel degelijk een concrete, tastbare realiteit die als het ware 'achter' de geschiedschrijving zit, maar toch echt is, en daarom niet gemanipuleerd kan en mag worden door de historicus. De onbeheersbaarheid van het verleden kan dan op twee manieren gedefinieerd worden: ten eerste moet de geschiedenis altijd gerespecteerd worden als echt, werkelijk en daarom verheven boven de willekeur van de historicus (niet beheersbaar door de historicus), hoezeer hij dan ook vorm mag geven aan dat verleden vanuit zijn subjectiviteit; en ten tweede wil ik met deze term aanduiden dat de geschiedkennis een 'totaal-karakter' heeft, omdat de historische werkelijkheid nooit helemaal te vatten

is. Welke implicaties heeft deze onbeheersbaarheid van het verleden nu voor de definitie van de geschiedkunde? Dit probleem zou ik in drie punten willen uitwerken. Ten eerste moet deze onbeheersbare kwaliteit van het verleden gepostuleerd, geloofd worden; ten tweede mag de onbeheersbaarheid van het verleden niet utilitaristisch begrepen worden; en ten derde omvat ze het eigene van de geschiedschrijving als kenvorm in vergelijking met andere cultuurproducten en specifiek tegenover de literatuur.

Het is inderdaad theoretisch mogelijk de historiografie te bekijken vanuit een narrativistische of post-structuralistische invalshoek, waardoor elke band tussen de geschiedschrijving en de geschiedwerkelijkheid gebroken wordt. Elk historisch begrijpen is uiteraard, door onder meer de specifieke persoonlijkheidsstructuur van de historicus, en door zijn/haar gesitueerdheid in het hier en nu begrensd. Bovendien is dit historisch begrijpen gebaseerd op bronnen, die evenzeer specifieke historische contingenties kennen. Zoals Hayden White in *Metahistory* aantoonde zijn zelfs de door Von Ranke zo hoog ingeschatte officiële documenten verre van zuiver objectief. Er is dus een grote discrepantie enerzijds tussen de bronnen en de historische werkelijkheid, en anderzijds tussen de interpretatie van die bronnen door de historicus en de historische werkelijkheid. Het verleden kunnen we dus tot op zekere hoogte inderdaad als onkenbaar beschouwen. Niettemin blijft het noodzakelijk te *gelooven* in de mogelijkheid van de geschiedschrijving, maar het gaat hier wel om een beredeneerd geloof, ondersteund door het gezond verstand (ieder weldenkend mens heeft het gevoel iets bij te leren over het werkelijke verleden als hij een historisch werk leest) en de historische praktijk (ondanks het probleem van het historisch relativisme blijven wij rustig aan geschiedenis doen).

Waarom is het nu zo noodzakelijk niet in het historisch scepticisme te blijven steken, en in de kenbaarheid van de geschiedenis te geloven? Is het omdat de geschiedkunde dan onmogelijk wordt? Dit argument telt vooral voor het historisch gilde, maar voor de niet-historici zal het al dan niet voortbestaan van de geschiedkunde *in se* van weinig belang zijn. De onbeheersbaarheid van de geschiedenis is nodig, niet om de geschiedkunde eenvoudigweg te laten voortbestaan, maar om ze te laten voortbestaan in zoverre ze een heel specifieke kennis met zich meebrengt. Hiermee komen we dan aan het tweede kenmerk van de onbeheersbaarheid van het verleden. Het is namelijk makkelijk de aard van deze kennis verkeerd op te vatten. Het eigene van de geschiedkunde is niet dat zij pasklare antwoorden biedt op bepaalde maatschappelijke problemen, zij is geen utilitaristische kenvorm zoals de toegepaste wetenschappen. Neen, het eigene van de geschiedkunde als kenvorm is, dat zij inspireert, juist omdat het verleden onbeheersbaar is. Het verleden, gevoerd door de historicus, heeft een bijna mystieke kwaliteit die we met de term 'openbaring' kunnen beschrijven. Dit geldt op voorwaarde dat de realiteit ervan niet gemanipuleerd wordt, en dat in het contact met het tastbare verleden de subjectiviteit van één enkel mens (*in casu* de historicus) wordt overstegen. De kenvorm die de

geschiedenis biedt, is dus de *inspiratie* die uitgaat van een verleden dat onbeheersbaar is. Immers, wij kunnen alleen gefascineerd, geappelleerd worden door iets wat volledig buiten onszelf staat, net zoals je ook niet verliefd kan worden op jezelf. Of, zoals Roland Breeuer het uitdrukt :

Het verleden spreekt niet aan op de wijze waarop de project-beschrijvingen van Belgacom ons aanspreken, maar op de wijze waarop een goede roman aanspreekt : iets in die roman raakt ons alsof het een waarheid bevat die ons hele wezen treft. De interesse in het verleden is niet informatief of wetenschappelijk, maar existentiël. Ze dient het leven, raakt iets buiten zichzelf, dat ze niet zelf kan verwekken.¹³

Deze uitspraak brengt ons dan ten derde bij de definitie van de geschiedkunde. Het verleden inspireert misschien wel zoals een goede roman kan inspireren, maar de inspiratie is van een andere orde. In het geval van de literatuur gaat het om de inspiratie die uitgaat van een subjectieve, op zichzelf besloten verbeeldingswereld die alleen in de tekst of het verhaal bestaat, in het geval van de historiografie gaat de inspiratie juist uit van de wereld achter de tekst, en het is de taak van de historicus deze fascinatie voor het 'buitene' op de lezer over te brengen. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Kunnen we ooit weten of een fictief personage zoals Sherlock Holmes een moedervlek op zijn rug heeft ? We hoeven dit niet te weten ; deze vraag is irrelevant voor zover het hier om zijn fictionaliteit gaat. Sherlock Holmes verwijst alleen naar de romanfiguur Sherlock Holmes in de boeken van Conan Doyle; afgezien van de gegevens in deze boeken is er geen werkelijkheid die iets over Sherlock Holmes vertelt. Dit geldt niet voor historische personages. Wij weten bijvoorbeeld ook niet of Oliver Cromwell een moedervlek op zijn rug had, maar er zou altijd wel een bron kunnen opduiken die daarover informatie verschaft, en zelfs afgezien van dat feit, is het mogelijk ons *af te vragen* of Cromwell een moedervlek op z'n rug had, aangezien Cromwell een mens van vlees en bloed was.¹⁴ Hieruit blijkt duidelijk dat literatuur en geschiedenis twee verschillende kenvormen zijn; beide zijn wel zienswijzen om de wereld te kunnen verstaan, maar hun verstaanswijze is van een verschillende orde. Hiermee is de eigenheid van de geschiedkunde echter nog niet voldoende afgebakend. We zouden ook nog kunnen stellen dat de inspiratie van de geschiedenis dezelfde is als die van andere kundes die de werkelijkheid beschrijven, zoals bijvoorbeeld de sociologie, de economie of de antropologie. Er is echter een fundamenteel verschil: de geschiedkunde wil immers niet zomaar een deel van die werkelijkheid beschrijven, maar haar totaliteit. De socioloog daarentegen wil alleen de *homo sociologicus* onderzoeken, de econoom de *homo economicus* en de antropoloog bestudeert in tegenstelling tot wat zijn naam laat vermoeden, ook niet de gehele mensheid, maar alleen 'onbekende' culturen. Het feit dat het kenobject van de geschiedenis niet begrensd is, tenzij dan door de verleden tijd, is dus geen hin-

derpaal om de aard van de geschiedenis als kenvorm vast te stellen, maar is er juist een constitutief deel van. Bovendien is die vage beperking die er dan toch is, namelijk het *verleden-zijn* ervan, even essentieel om tot een definitie te komen als haar verdere onbegrensdeheid. Zoals reeds gezegd, kunnen we alleen echt geïnspireerd worden door wat buiten ons ligt, waarvan we afstand, meer bepaald een tijdsafstand hebben kunnen nemen. De geschiedenis verschilt dus op twee vlakken van de andere 'waarheidsgetrouwe' kenvormen: ten eerste door de algemene onbepaaldheid van haar kenobject, ten tweede door die éne, en dan nog veranderlijke, beperking van dat kenobject, namelijk de *verleden* werkelijkheid. De onbeheersbaarheid van het verleden laat dus toe, door de dubbele betekenis van deze term, de geschiedenis enerzijds op vlak van het kenobject af te bakenen tegenover andere werkelijkheidsbeschrijvende kenvormen (omwille van het totaal-karakter van dat kenobject). Anderzijds echter wordt de geschiedenis, in een tweede betekenis van de onbeheersbaarheid van het verleden (de verplichting tot een correcte beschrijving van de historische werkelijkheid), eveneens afgebakend tegenover de kenvorm van de literatuur. Daarom hebben historici het zo moeilijk met een vermenging van feit en fictie in een historische roman of kostuumfilm. Hier worden namelijk twee kenvormen samengebracht, die eigenlijk elk op een andere manier naar waarheid zoeken; literatuur door de inspiratie die uitgaat van het subjectieve (de romaneske verbeeldingswereld), geschiedenis door de inspiratie die uitgaat van het objectieve (de historische concreetheid).

In deze paragraaf heb ik geprobeerd een visie op de geschiedenis te ontwikkelen die ook de pre-wetenschappelijke historiografie zou omvatten. Hiervoor maakte ik gebruik van de term 'de onbeheersbaarheid van het verleden'. Alleen dank zij die onbeheersbaarheid kan de geschiedenis als kenvorm een kennis opleveren, die haar onderscheidt van de literatuur. Daarom is voor de historicus historische correctheid zo belangrijk, daarom mogen we ons niet laten meeslepen in een historisch relativisme, en daarom is de geschiedenis geen zinloos gebazel, maar een kunde. De voornaamste methodische regel van deze kunde is dan het streven naar het overbrengen van de historische waarheid (uit respect voor de onbeheersbaarheid van het verleden), en het voornaamste doel van de historicus zijn eigen fascinatie voor het verleden over te brengen op de lezer, en de lezer mee te inspireren (wat mogelijk is door het totaal-karakter van de onbeheersbaarheid van het verleden). De geschiedenis is dus geen kunst, noch een wetenschap; maar wel een kunde.

4. Het verleden in Past and Present

Past Carlyle's *Past and Present* in bovenstaande opvatting van de geschiedkunde? Probeert Carlyle de wereld op een historische dan wel op een literaire manier te

verstaan ? Om deze vragen te beantwoorden, ga ik eerst na hoe Carlyle zelf deze problematiek ziet, en vervolgens onderzoek ik hoe dit concreet in *Past and Present* tot uiting komt.

Carlyle begint zijn essay 'On History'¹⁵ met het benadrukken van het belang van de geschiedenis in elke cultuur. Alle gemeenschappen kennen een bepaalde vorm van geschiedkunde, ook al zijn het dan legenden of mythes. In de moderne tijd is het belang van de geschiedenis zelfs nog toegenomen : van "Minstrel en Verteller bracht ze het in deze tijd tot Schooljuffrouw" (O.H., 92). De studie van de geschiedenis is de bron van alle wijsheid geworden, want zij is "Filosofie die onderwijst door Ervaring" (O.H., 92). Op het eerste oog blijkt hieruit dus een duidelijk utilitaristisch standpunt, maar Carlyle neemt dit utilitarisme onmiddellijk op de korrel ; veel cruciale vragen heeft deze 'Experimentele Filosofie' nog niet kunnen oplossen. Hij wijt dit aan twee fundamentele problemen. Ten eerste is het onmogelijk geheel de geschiedenis te vatten:

Het Maatschappelijke leven is de verzameling van alle individuele Levens van de mensen die de maatschappij vormen; Geschiedenis is het extract van ontelbare Levensverhalen. Maar als slechts één Levensverhaal, ja zelfs ons eigen Levensverhaal, hoezeer we het ook bestuderen en recapitulieren, al op zoveel vlakken onverstaanbaar blijft, hoeveel duistere plekken zijn er dan wel niet in deze miljoenen Levensverhalen, waarvan we de feiten, laat staan de intenties, niet kennen, weten we niet en kunnen we niet weten (O.H., 93).

Een tweede probleem ligt bij de historicus : omdat wij menselijk zijn, is onze observatie altijd door ons specifieke gezichtspunt bepaald. Carlyle illustreert dit met een anekdote over Sir Walter Raleigh, die vanuit zijn gevangeniscel wat commotie op straat heeft waargenomen: drie verschillende getuigen hebben over deze oproer drie verschillende verhalen, en Raleigh zelf verschilt nog eens in zijn verslag van het gebeuren van hen allemaal !

Een historicus moet bovendien de verleden werkelijkheid niet alleen observeren, maar ze daarna ook weergeven, verbeelden; waarbij ze altijd vervormd wordt. "Zo bestaat elke vertelling van nature uit slechts één dimensie; ze begeeft zich slechts naar één punt of naar een aantal opeenvolgende punten. Een Vertelling is lineair, een Daad is kubisch [solid, nvda]" (O.H., 95). Ook Carlyle speelt dus met de vraag naar de kenbaarheid van het verleden, maar evenmin als Huizinga wil hij in een historisch scepticisme vervallen. Het verleden is vaak maar gebrekkig kenbaar, maar toch moet men geloven in de mogelijkheid iets van deze kennis te verwerven: "Laat ons allen dieper en dieper in het Verleden graven; laat iedereen het Verleden verkennen als de ware bron van kennis; de enige bron die, bewust of onbewust, een licht kan werpen op het Heden en de Toekomst" (O.H., 96). Het lijkt dus duidelijk dat de hoger ontwikkelde geschieddefinitie makkelijk is toe te passen op Carlyle's

bespiegelingen; ook hij wil blijkbaar de werkelijkheid verstaan in en door het verleden. We kunnen dus zeggen dat het zijn bedoeling is historicus te zijn, en dat we hem dus in de eerste plaats als historicus moeten beoordelen. Bovendien is hij zich ook duidelijk bewust van het totaal-karakter van het kenobject van de historicus.

Geldt dit echter ook voor Carlyle's methode? Heeft hij voldoende respect voor de onbeheersbaarheid van het verleden om consequent naar het vatten van de historische werkelijkheid te streven, of slaagt hij er niet in feit en fictie uit elkaar te houden? Deze vraag valt moeilijk te beantwoorden op dit algemeen-theoretisch niveau, maar zal wel duidelijker worden bij een behandeling van *Past and Present*. Carlyle lijkt zich in elk geval bewust te zijn van het feit dat de geschiedenis een kenvorm is om de werkelijkheid te verstaan, die berust op het feit dat zij verwijst naar het concrete, niet manipuleerbare verleden, en dat zij daarin verschilt van de fictie:

Daaruit bestaat de grote eigenaardigheid, de onmetelijke eigenaardigheid die tot op een oneindig vlak het meest armzalige historische Feit van om het even welke Fictie onderscheidt. Wat is Fictie, Verbeelding, Fantastische Poëzie, &c., &c. behalve een vehikel van de waarheid of voor één of ander feit dat men voorzeker eerst op allerlei andere manieren veilig moet trachten over te brengen – Laat de Minerva en de rest van de Pers daar maar eens op antwoorden! ¹⁶

Dit citaat is uiterst belangrijk om Carlyle's tweeslachtige houding tegenover fictie beter te begrijpen. Ten eerste blijkt eruit, zoals reeds gezegd, dat hij erin slaagt het onderscheid tussen feit en fictie als kenvormen te vatten; het verheldert dat de feiten in een historisch werk steeds naar een buiten-talige werkelijkheid verwijzen, terwijl fictie beperkt blijft tot de tekst zelf. Ten tweede ziet hij in dat de door hem verguisde fictie toch ook een kenvorm is, 'een manier om de waarheid over te brengen'. Dit verklaart dan weer de paradox van zijn positieve houding tegenover de grote werken uit de literatuur, zoals bijvoorbeeld de Bijbel, de Ilias, of stukken van Shakespeare, ondanks zijn algemene afwijzing van het fictionele. Toch blijkt ten derde ook duidelijk dat hij historische feitelijkheid een hogere kenvorm acht dan fictie, en ze niet als dezelfde ziet, zoals Brian John in zijn artikel 'The Fictive World of *Past and Present*'¹⁷ lijkt te denken; Carlyle benadrukt integendeel dat men toch altijd eerst moet proberen kennis op een andere manier over te brengen dan via fictie. Naast zijn scheldtirades op literatuur en poëzie, heeft hij bovendien ook daadwerkelijk geprobeerd zich van de romanvorm los te maken, en na *Sartor Resartus* (1834) publiceert hij enkel werken met een historische inslag. In zijn artikel 'Sartor Resartus and the Balance of Fiction', spreekt George Levine zelfs van de onkunde van Carlyle tot fictie, "een merkwaardige onbekwaamheid voor fictie".¹⁸ Ook methodisch wenst hij dus historisch tewerk te gaan om de werkelijkheid te begrijpen.

Ondanks dit alles blijkt uit Carlyle's geschriften een nogal ambigue houding tegenover het fictionele. Veelzeggend is bijvoorbeeld de uitspraak die hij zijn *alter ego* Sauerteig laat doen in het essay 'On Biography': "Fictie, aldus Sauerteig, staat – omdat de Vervalser zich van zijn vervalsing bewust is – vaak dichterbij de leugen dan we vermoeden"¹⁹. Het feit dat een fictief personage deze stelling poneert, geeft natuurlijk sterk te denken over Carlyle's relatie tot fictie. Nog een voorbeeld van die moeilijke verhouding tegenover fictie blijkt uit zijn attitude ten overstaan van tijdgenoot Walter Scott. Aanvankelijk had de jonge historicus een grote bewondering opgevat voor de reeds erg bekende Scott, maar op latere leeftijd zal hij zich volledig distantiëren van deze romancier en zijn werk, en zelfs blijken geven van een zekere afkeer van 'al die verzinsels'. Dit heeft hem er toch niet van weerhouden erg beïnvloed te worden door Scotts stijl en aandachtspunten. Hoewel hij dus herhaaldelijk en met veel overtuiging in verschillende werken zijn afkeer uitdrukt voor het fictionele, en zijn respect voor het verleden ("zoals alle Doden heilig zijn voor ons, zo is ook het hele Verleden heilig"),²⁰ toch kan hij er zich nooit helemaal van losmaken. Dat zal ook blijken uit een korte analyse van *Past and Present*.

Past and Present is geschreven in 1843, tijdens een bijzonder woelige periode in het Victoriaanse tijdperk, die bovendien bij Carlyle herinneringen naar boven bracht aan het Peterloo Massacre, dat in zijn jeugd zo'n grote indruk op hem heeft gemaakt.²¹ Het boek geldt dan ook in de eerste plaats als een aanklacht tegen de machthebbers van Engeland, die volgens Carlyle verantwoordelijk zijn voor de onlusten. Zijn uitgangspunt is dan ook a-historisch te noemen, aangezien het schrijven van een geschiedwerk niet zijn allereerste bekommernis is. De wording van *Past and Present* onderstreept dus mijn stelling dat het verleden omwille van zijn inspirerende werking, ook vanuit een niet-utilitaristisch standpunt belangrijk kan zijn voor iemand die niet *primair* in het verleden geïnteresseerd is. Dit a-historische uitgangspunt blijkt ook uit de indeling van *Past and Present* in vier boeken, waarvan we slechts één echt historisch kunnen noemen: een *Proem*, of algemene inleiding, *The Ancient Monk* of het verhaal van Abt Samson, *The Modern Worker* of een eigentijds luik, en tenslotte de *Horoscope* met enkele beschouwingen voor de toekomst. Ik zal mij hier concentreren op het tweede deel, dat vanuit historisch oogpunt natuurlijk het interessantst is.

The Ancient Monk vertelt de geschiedenis van een zekere Abt Samson, een man van nederige afkomst, die zich echter door zijn aangeboren leiderskwaliteiten plots van monnik tot abt van de zeer belangrijke St. Edmundsabdij verheven ziet. Deze abdij was in de twaalfde eeuw onder Abt Hugo enigszins in verval geraakt, maar Samson slaagt erin haar weer tot grote bloei te brengen, terwijl hijzelf een belangrijk en geëerd man wordt. Dit verhaal is volledig gebaseerd op één enkele bron, namelijk de *Chronici Jocelini de Brakelonda*, in 1841 uitgegeven door het geleerde genootschap *Camden Society*, dat nog enkele andere wetenschappelijke bronnenedities op zijn naam heeft staan.²² De chroniqueur, Jocelin, had als jonge

monnik nauw samengewerkt met Abt Samson, en blik, ouder geworden, terug op deze uitzonderlijke figuur. Een bezoek aan de ruïnes van de St. Edmundsabdij en het lezen van Jocelins kroniek²³, hadden Carlyle zodanig geënthousiasmeerd over de figuur van Abt Samson, dat hij besloot er een boek aan te wijden, een boek dat dan uiteindelijk uitgroeide tot *Past and Present*. Hierin fungeert *The Ancient Monk*, met Samson als sterke leidersfiguur in de harmonische middeleeuwse samenleving als contrast tegenover de huidige chaotische maatschappij, met zijn zwakke en onwaardige leiders. Het hele werk is doortrokken van het geloof in het parallelisme tussen heden en verleden, dat eveneens in de titel tot uiting komt. Carlyle verantwoordt het historisch deel van *Past and Present* ook met een verwijzing naar dat parallelisme :

In dit Tweede Gedeelte zullen we met behulp van een aantal rommelige Geschriften – een deel gedrukte, een deel andere - trachten door te dringen in een vrij afgelegen Eeuw en we zullen proberen ze van dichtbij te bestuderen in de hoop er iets van te leren over onze eigen povere Eeuw. Het lijkt een omweg, maar het is niettemin een weg (P.P., 41).

Carlyle wil dus doordringen in het verleden, om daaruit inspiratie te halen voor het heden. Opnieuw mogen we dit echter niet op een utilitaristische manier verstaan. Het verleden is niet direct toepasbaar op het heden, biedt geen pasklare antwoorden op de problemen die zich in het heden stellen; daarom 'een omweg', maar toch een bron van inspiratie. Hoe wil Carlyle deze inspiratie nu overbrengen? Hij doet dit door het levende, concrete verleden op te roepen: "Ryders Foedera, en alle andere zijn meer dan luchtledige Fantasmen! Leeuwenhart was geen toneelschepsel met scheenplaten en een ijzeren helm, maar een man van vlees en bloed – niet binnengebracht door Peels Tariff" (P.P., 46-47). Deze evocatie van een levend verleden is iets waar Carlyle bijzonder veel nadruk op legt. Doorheen het hele boek roept hij beelden op van 'de stiltes van het verleden'²⁴. Carlyle is als het ware geobserveerd door de historische realiteit, door de onbeheersbaarheid van het verleden die achter zijn bron schuilt. Hij onderbreekt zijn relaas telkens om te wijzen op de dingen die wij *niet* weten over Abt Samson, Jocelin de Brakelond, het leven in de abdij van St. Edmund,... Als geen ander weet hij zijn lezers bewust te maken van de magische connectie die door lectuur en verwerking van de bronnen wordt bewerkstelligd tussen heden en verleden; het verleden dat als het ware *achter* die bronnen verscholen zit. Het afbreken van Jocelins kroniek in het midden van Samsons levensverhaal is tegelijk het bruske einde van die connectie:

En de boswelliaanse vertelling van Jocelin wordt plots afgesneden door de schaar van het Lot en eindigt. Er zijn geen woorden meer, enkel nog een zwarte lijn en lege vellen papier. Onherroepelijk: de wonderbaarlijke hand die deze dramatische ontwikkelingen orchestreerde laat haar greep varen; het volstrekt ondoor-

zichtige doek des Tijds valt; het geestesoog staart in het duister; leegte; met luid gedreun in het geestesoor duikt ons werkelijke schimmenspel over St. Edmundsbury terug onder het oppervlak van de twaalfde eeuw en beëindigt zodoende alles. Monniken, Abt, Heldenverering, Regeren, Gehoorzaamheid, Leeuwenhart en St. Edmunds Schrijn verdwijnen als het visioen van Mirza; het enige wat overblijft is een zwarte ruïne temidden van groene weiden waar schapen en dilettanten grazen (P.P., 129).

Door deze constante verwijzingen naar het *hors-texte*,²⁵ kunnen we Carlyle's werk moeilijk anders opvatten dan historisch. Hoger hebben we al aangetoond dat de onbeheersbaarheid van het verleden, die de geschiedenis als kenvorm tegenover de literatuur afbakt, alleen door het geloof in de concrete realiteit van dat verleden wordt gegarandeerd. In zijn wil geïnspireerd te worden door het verleden, in zijn wil het verleden in al zijn concreetheid op te roepen, is Carlyle een historicus; ja zelfs een groots historicus, omdat hij erin slaagt zijn aanvoelen van het levend verleden met zoveel passie op de lezer over te dragen.

Hiermee is het laatste woord echter nog niet gezegd. Hoewel uit alles blijkt dat Carlyle een historische en geen literaire kenmodus wil gebruiken om de wereld te verstaan, kan hij het blijkbaar toch niet laten fictionele elementen in zijn tekst te gebruiken. Hierdoor begaat hij echter de doodzonde van de historicus, want hij maakt zo het verleden manipuleerbaar. In *Past and Present* rent een hele *cast* aan fictieve personages rond naast de historische: Dryasdust, Sauerteig, Teufelsdröck, Gurth, de knecht van Cedric, Blusterowski en Calacorde, Bobus Higgins, Sir Jabesh Windbag, Mr. Facing-both-ways, Viscount Mealymouth, Plugson of Undershot, ... Ironisch genoeg zijn twee van deze personages, Dryasdust en Gurth²⁶, bovendien ontleend aan de historische romans van Walter Scott. Deze figuren zijn anderzijds allemaal *personae* van Carlyle zelf; ze becommentariëren zijn uitspraken of geven hem de kans eerst een hem vijandige opinie te ventileren, en die daarna met de grond gelijk te maken. Wel dient gezegd te worden dat deze *personae* eigenlijk niet met het historisch relaas zelf interfereren. Dat is te verklaren vanuit de opbouw van *The Ancient Monk*; het verhaal over Abt Samson wordt regelmatig onderbroken door de verteller met korte beschouwingen over wat zich net heeft afgespeeld. Deze beschouwingen zijn dan geardeerd met opmerkingen van fictieve personages zoals Dryasdust. Volgens sommige critici zouden dit soort *personae* uit de achttiende-eeuwse satire stammen, van waaruit het werk van Carlyle is beïnvloed²⁷. Ik beschouw ze daarom ook eerder als een soort retorische commentaar, die de lezer aan het denken wil zetten, dan dat ze een werkelijke invloed zouden hebben op het verhaal. Toch blijkt hieruit een contaminatie van de historische werkelijkheid door een fictieve verbeeldingswereld, die opnieuw Carlyle's ambigue houding tegenover het fictionele illustreert. Nader onderzoek vanuit een literatuurkritische invalshoek is

hier geboden om het aandeel van die contaminatie in *Past and Present* verder te bepalen.

Een meer fundamenteel probleem is de manier waarop Carlyle met zijn bronnen omspringt. Uit een vergelijking tussen *The Ancient Monk* en de bron waarop het stoelt, springen enkele opvallende afwijkingen in het oog. Carlyle laat bepaalde passages weg, soms omdat ze hem niet interesseren, soms omdat ze hem niet goed uitkomen. Zoals ook uit andere geschriften (bijvoorbeeld *On Heroes and Hero-Worship*) blijkt, heeft Carlyle een zeer grote bewondering voor het heroïsche in de geschiedenis, en deze bewondering maakt hem soms blind voor de historische werkelijkheid. Door de oorspronkelijke bron te lezen, valt Carlyle's inspiratie goed te begrijpen; Abt Samson is blijkbaar een uitzonderlijk man. Helaas vat Carlyle zoveel sympathie op voor deze held, dat zijn relaas iets van een *histoire à thèse* krijgt. Zo zwakt hij bijvoorbeeld de opstandigheid van de monniken tegen het gezag van de abt af.²⁸ Ook de opsomming van Samsons zwakkere kantjes door Jocelin, vermeldt Carlyle eenvoudigweg niet (C.E., 115-116). Een mooi voorbeeld is verder ook een vergelijking van de uitspraak van de koning bij Samsons verkiezing tot abt; volgens Jocelin zou de koning hebben uitgeroepen: "Mijn God, deze man acht zichzelf waardig de abdij te leiden" (C.E., 22); terwijl Carlyle ervan maakt: "Mijn God, sprak de Koning, ik denk dat deze man de abdij goed zal leiden" (P.P., 85). Carlyle geeft daarenboven ook een hele kleurrijke beschrijving van de triomfantelijke intrede van de pas verkozen Samson in de abdij, die echter niet in de bronnen te bespeuren valt (P.P., 87). Deze enkele voorbeelden (ook hier is nog verder onderzoek nodig), zullen wel duidelijk maken dat Carlyle niet al te scrupuleus omspringt met zijn bronnenmateriaal. Door de historische feiten te manipuleren, doet hij afbreuk aan de onbeheersbaarheid van het verleden, die hem op het eerste gezicht toch zo dierbaar lijkt te zijn.

Tot besluit dit: Carlyle bezit wel degelijk een historische geest, "geoccupeerd, bezeten door het verleden", maar toch laat hij al te vaak steken vallen. Uit zijn theoretische geschriften en uit de opzet van *Past and Present* blijkt dat hij wel degelijk de bedoeling had zich te laten inspireren door het verleden, en hij is groots in zijn aanvoelen van de tastbare realiteit van de geschiedenis. Maar op methodisch vlak is zijn respect voor de onbeheersbaarheid van dat verleden onvoldoende geweest. Enerzijds dringen elementen uit een fictieve verbeeldingswereld binnen in de evocatie van de historische werkelijkheid, anderzijds maakt hij zich schuldig aan een manipulatie van zijn historisch feitenmateriaal, omdat hij teveel een *histoire à thèse* bedrijft. "Zoals alle Doden heilig zijn voor ons, zo is ook het hele Verleden heilig" zijn zijn eigen woorden; welnu, dan heeft Carlyle aan lijkenchennis gedaan.

Conclusie

In dit artikel heb ik, met Thomas Carlyle's *Past and Present* voor ogen, in de eerste plaats proberen aan te tonen dat de romantische historiografie uit de eerste helft van de negentiende eeuw wel degelijk een belangrijke plaats verdient in de West-Europese historiografie. Daarvoor heb ik een visie op de geschiedkunde ontwikkeld, die ook de pre-wetenschappelijke geschiedschrijving omvat. Hierbij is geschiedopvatting van Johan Huizinga mijn uitgangspunt geweest. Huizinga stelt dat geschiedkunde in de eerste plaats een kenvorm is om de werkelijkheid te verstaan in en door het verleden. Hij stoot met deze definitie echter op het aloude probleem van de kenbaarheid van het verleden. Door het opgeven van de wetenschappelijkheid van de geschiedkunde, verwerpt hij tegelijk ook de gedachte van een specifiek historische methode, die het verleden wetenschappelijk kenbaar zou kunnen maken. Mijn antwoord op dit probleem is dat men moet *geloven* in de kenbaarheid van de geschiedenis (en dus als historicus moet streven naar het kennen van die historische werkelijkheid), omdat alleen vanuit dit geloof de geschiedkunde haar specifieke kennis kan overdragen, een kennis die ik wil typeren als de inspiratie die uitgaat van de onbeheersbaarheid van het verleden. Deze inspiratie wordt mogelijk gemaakt vanuit de totaliteit van de concrete werkelijkheid van het verleden; en dezelfde inspiratie is het, die haar als kenvorm van de literatuur onderscheidt.

Welke betekenis heeft een dergelijke opvatting van de geschiedkunde nu voor de plaats van de romantische geschiedschrijving in de historiografie? Vanuit de hoger ontwikkelde definitie moet een tekst dus aan twee voorwaarden voldoen om als een (goede) *historische* tekst gekwalificeerd te worden; ten eerste moet hij de bewuste of onbewuste historische bedoeling hebben de inspiratie die voortvloeit uit de onbeheersbaarheid van het verleden over te brengen, ten tweede moet hij de historische methode gebruiken die bestaat uit het zoeken naar de waarheid van het verleden. De romantische historiografie nu blinkt enerzijds uit in de eerste voorwaarde, zoals een onderzoek van Carlyle's geschiedopvatting en van *Past and Present* zelf aantoonde, maar laat anderzijds wel gemakkelijk steken vallen wat betreft de tweede kwalificatie. Enerzijds perverteert Carlyle's eigen verbeeldingswereld de historische realiteit die hij wou beschrijven, anderzijds manipuleert hij zijn feiten om bepaalde visies naar voren te brengen. Carlyle, en bij uitbreiding de gehele romantische historiografie, is groots in het besef van de onbeheersbaarheid van het verleden, maar heeft er blijkbaar toch niet genoeg respect voor.

Noten

¹ Geciteerd in: Reginald De Schryver, *Historiografie. Vijftiende eeuw geschiedschrijving van West-Europa*. Leuven, 1994, p.314. Alle Engelse citaten in de tekst werden naar het Nederlands vertaald door Karine Plas.

- ² Lies Wesseling, 'Ten geleide' in: Aad Blok, Gerard Steen en Lies Wesseling (eds.) *De historische roman (Grafiet 8)*, 1988, p.9.
- ³ J. Goossens, *Theorie van de historische kennis*. Leuven, 1997, p.102-103.
- ⁴ Lies Wesseling, 'Geschiedenis als bodemloze bron. De postmodernistische variant op de historische roman' in: Aad Blok, Gerard Steen en Lies Wesseling (eds.) *De historische roman (Grafiet 8)*, 1988, p. 144 -146. Over de problematiek van het narrativisme, zie ook: Gabriëlle Spiegel, 'History and Post-Modernism, IV' in: *Past and Present*, 135 (1992) p.194-208.
- ⁵ Ann Rigney, 'The Untenanted Places of the Past: Thomas Carlyle and the Varieties of Historical Ignorance' in: *History and Theory. Studies in the Philosophy of History*, 35 (1996) p.339.
- ⁶ Johan Huizinga, *Cultuurhistorische verkenningen*. Haarlem, 1929, p.6 (voortaan C.V.)
- ⁷ Johan Huizinga, 'Over een definitie van het begrip geschiedenis' in: P.B.M. Blaas (ed.) *Geschiedenis als wetenschap. Een bundel oude en nieuwe essays*. Den Haag, 1979, p.35.
- ⁸ Huizinga, o.c., p.33.
- ⁹ Huizinga, 'Over een definitie van het begrip geschiedenis', p.33.
- ¹⁰ Wesseling, 'Geschiedenis als een bodemloze bron', p.78.
- ¹¹ Dit begrip is ontleend aan de kunstfilosofie van Arnold Burms, die er de fascinatie van het publiek voor museums, antiek, collectors items e.d. mee verklaart. Zie hiervoor: Arnold Burms, 'De navolging van Jacques Derrida' in: S. IJsseling (ed.) *Jacques Derrida, een inleiding in zijn denken*. Baarn, 1986, p.206 e.v.
- ¹² Gabriëlle Spiegel, 'History and Post-Modernism IV', p.195-196.
- ¹³ Roland Breeuer, 'Over het voor-en nadeel van het leven voor geschiedenis', p.6 (nog te publiceren in *Tijdschrift voor Filosofie*).
- ¹⁴ Rigney, 'The Untenanted Places of the Past', p.338-339.
- ¹⁵ Alle volgende citaten zijn afkomstig uit: Thomas Carlyle, 'On History' in: Fritz Stern (ed.) *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*, p.90-101, in de tekst afgekort tot O.H.
- ¹⁶ Thomas Carlyle, *Past and Present*. Londen, 1906 [1843], p. 48, in de tekst verder afgekort tot P.P.
- ¹⁷ Brian John, 'The Fictive World of Past and Present' in: Harold Bloom (ed.) *Modern Critical Views. Thomas Carlyle*. New York, New Haven en Philadelphia, 1986, p.77-95.
- ¹⁸ George Levine, 'Sartor Resartus and the Balance of Fiction' in: Harold Bloom (ed.) *Modern Critical Views. Thomas Carlyle*. New York, New Haven en Philadelphia, 1986, p.57.
- ¹⁹ Geciteerd in: Levine, o.c., p.55.
- ²⁰ Geciteerd in: Fred Kaplan, *Thomas Carlyle. A Biography*. Berkeley, Los Angeles en Londen, 1983, p.188.
- ²¹ Zie het hoofdstuk 'Manchester Insurrection' in *Past and Present*, p.14-23.
- ²² Ik heb gebruik gemaakt van een vertaalde uitgave: Jocelin of Brakelond. *Chronicle of the Abbey of Bury St. Edmunds*. Diana Greenway en Jane Sayers (eds.) Oxford, 1989, in de tekst verder afgekort tot C.E.
- ²³ John, 'The Fictive World of Past and Present', p.86.
- ²⁴ Rigney, 'The Untenanted Places of the Past', p.342-352; en Ann Rigney. 'De stiltes van de geschiedenis. De grenzen van de historische kennis als romantisch erfdeel' in: Jo Tollebeek, Frank Ankersmit en Wessel Krul (eds.) *Romantiek en historische cultuur*. Groningen, 1996, p.129-130.
- ²⁵ Een term ontleend aan Ann Rigney. Rigney, 'The Untenanted Places of the Past', p.340.
- ²⁶ John, 'The Fictive World of Past and Present', p.80.

²⁷ John, o.c., p.91.

²⁸ Vergelijk de *Chronicle of the Abbey of Bury St. Edmunds*, p.89-94 met *Past and Present*, p. 102-108. Eén lange passage over de opstandigheid van de monniken is zelfs volledig weggelaten in *Past and Present*; zie: *Chronicle of the Abbey of Bury St. Edmunds*, p.102-106, voortaan in de tekst afgekort tot C.E.